

3.5.3. Захист культурних цінностей під час збройного конфлікту на Сході України

Правопис вирішує все

Готуючи параграф, його автори зверталися до різних інформаційних ресурсів. Урешиті-решит наріжним виявилось, здавалося б, неправове питання: «ДНР» чи ДНР? «Луганська народна республіка» чи Луганська Народна Республіка? Переважна більшість російських ресурсів вживає другий варіант. Він уже з філологічної точки зору закладає кваліфікацію описуваних утворень як державних. Автори параграфу застосовують перший варіант правопису — з лапками і лише першою великою літерою в разі неаббревіатурного написання. Такий підхід підкреслює недержавний характер відповідних утворень, а лапки наголошують, що вміщують у собі назви терористичних угруповань¹.

Для визначення права, що застосовується до ситуації збройного протистояння на Сході України, яка була штучно організована навесні 2014 р. і продовжує тривати на момент написання даного тексту (початок липня 2014 р.), необхідно перш за все кваліфікувати саму ситуацію з міжнародно-правової точки зору. Насилля на Сході України, що здійснюється озброєними групами так званих «ДНР» і «ЛНР» (віднедавна — «Союз народних республік»²) під прикриттям руху за федералізацію та убезпечення російськомовних громадян, кваліфікується як неміжнародний збройний конфлікт у розумінні п. 1 ст. 1 II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р. Це твердження підкріплюється такими аргументами:

1) ступенем організації згаданих бойових груп (як «ДНР», так і «ЛНР» мають владну квазідержавну ієрархію з посадами від прем'єр-міністра до основних міністрів, а також планують створити «Верховні ради» та «Ради безпеки»)³;

¹ ГПУ проголосила так звані ДНР і ЛНР терористичними організаціями [Електронний ресурс] // Укр. правда. — 2014. — Режим доступу: http://tvi.ua/new/2014/05/16/hpu_oholosyla_tak_zvani_dnr_ta_lnr_terorystychnymy_orhanizaciyamy

² «ЛНР» та «ДНР» злилися в «Союз народних республік» [Електронний ресурс] // Укр. правда. — Режим доступу: <http://ukr.pravda.com.ua/news/2014/06/24/7030033/?attempt=1>

³ Керівники «Донецької народної республіки» попросилися в Росію [Електронний ресурс] // BBC Україна. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/05/140512_referendum_pushylin_hk.shtml

Бусол Катерина Ігорівна — аспірант 3-го курсу кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коваль Дмитро Олександрович — асистент кафедри міжнародного права і міжнародних відносин, докторант Польської академії наук, Школа соціологічних досліджень, к.ю.н.

- 2) скоординованістю, потужністю та інтенсивністю їх незаконних збройних дій;
- 3) рівнем контролю над територією⁴;
- 4) до того ж збройне протистояння, що організували бойовики на Сході країни, триває уже значний період часу і не є спорадичними актами насилля⁵.

Усі згадані критерії задовольняють кваліфікаційні вимоги до збройного конфлікту неміжнародного характеру за договірним міжнародним правом (п. 1 ст. 1 II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, п. (d), (f) ст. 8(2) Статуту МКС) та відповідають практиці судових прецедентів (*Prosecutor v. Dusko Tadic* (МКТЮ), *Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo* (МКС). Відповідно, до захисту культурних цінностей під час даної ситуації застосовується увесь масив міжнародно-правових договірних і звичаєвих норм із захисту культурних цінностей під час неміжнародного збройного конфлікту. Міжнародне гуманітарне право (далі — МГП) визнає право повстанських рухів на відстоювання своїх переконань відповідно до норм МГП. МГП не передбачає принципу взаємності. Відповідно, обидві сторони конфлікту — як Україна, так і сепаратисти — зобов'язані дотримуватися вимог МГП незалежно від (не)дотримання цих норм протилежною стороною. Таке саме зобов'язання передбачено спеціально стосовно культурних цінностей⁶.

Даний конфлікт можна також охарактеризувати як інтернаціоналізований, ґрунтуючись на неодноразово доведеному факті прямої, у тому числі військової, підтримки терористів «ДНР» і «ЛНР» Російською Федерацією⁷. Однак через те, що поняття інтернаціоналізованого конфлікту не закріплено в жодному міжнародному договорі з МГП, така кваліфікація буде виключно доктринальною і не додаватиме жодних додаткових засобів для забезпечення артефактів Сходу України.

Якщо припустити, що світова спільнота може визнати «ДНР» і «ЛНР» незалежними державами, це перетворить конфлікт на міжнародний. З точки зору міжнародно-правового захисту культурних цінностей це розширить перелік застосовуваних норм щодо захисту культурних цінностей, а відповідно, й інструментарій такого захисту. Проте ще у 1995 р. Апеляційна палата Міжнародного трибуналу по колишній Югославії у ключовому рішенні у справі *Prosecutor v. Dusko Tadic* констатувала, що розвинувся значний масив звича-

⁴ *Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, Case No. ICC-01/04–01/06, Decision on the Confirmation of Charges, 21 January 2007, para 233.

⁵ *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94–1-AR75, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 October 1995, para 70.

⁶ Стаття 19 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, що відсилає до п. 5 ст. 4 і ст. 3 цієї самої Конвенції.

⁷ Report on the human rights situation in Ukraine, 15 June 2014, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, п. 3 на ст. 3.

євих норм, які застосовуються до ситуацій неміжнародного конфлікту задля захисту цивільних об'єктів, зокрема культурних цінностей⁸. Тому як першочергова кваліфікація ситуації на Сході України як неміжнародного збройного конфлікту, так і малоймовірна його кваліфікація як міжнародного забезпечать багато у чому подібні принципи міжнародно-правового захисту культурних цінностей регіону.

Таким чином, виходячи з фактичних обставин конфлікту, відомих на сьогодні (початок липня 2014 р.), та для цілей даного параграфу конфлікт розглядається як неміжнародний. Далі будуть наведені приклади порушень проти культурних цінностей, що мали місце під час неміжнародного збройного конфлікту на Сході, та проаналізована міжнародна договірна, звичаєва та судова практика щодо регулювання подібних ситуацій.

Достеменно відомими прикладами зловживань проти установ та об'єктів культури Донецчини та Луганщини є:

- Захоплення, грабіж і замінування сепаратистами «Ізоляції» — донецького центру сучасного мистецтва та платформи для культурних ініціатив, що розміщувалася на території колишнього заводу з виробництва ізоляційних матеріалів⁹.
- Напад бойовиків на Донецький музей Великої Вітчизняної війни з метою привласнення зброї та військової техніки для їх подальшого використання проти українських збройних сил¹⁰. Викрадення бойовиками «ДНР»¹¹ і «ЛНР»¹² танків-пам'ятників для їх використання проти Збройних сил України.
- Організація вибуху в центрі Донецька безпосередньо поблизу Донецького обласного художнього музею. У результаті вибуховою хвилею в музеї було вибито 21 вікно¹³. За словами директора музею, жоден артефакт не постраждав (хоч ніщо з фондів на той момент не було евакуйоване)¹⁴.

⁸ Prosecutor v. Dusko Tadic, Case No. IT-94-1-AR75, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 October 1995, para 127.

⁹ Бойовики ДНР захопили донецьку «Ізоляцію» [Електронний ресурс] // Укр. правда. — 2014. — 9 черв. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/06/9/7028511/>

¹⁰ Терористи крадуть зброю з музею у Донецьку [Електронний ресурс] // IPress.ua. — Режим доступу: http://ipress.ua/news/terorysty_kradut_zbroyu_i_tanky_z_muzeju_u_donetsku_73126.html

¹¹ Стрелков повідомив про викрадення танка-пам'ятника на службу «ополченцям» [Електронний ресурс] // IPress.ua. — Режим доступу: http://ipress.ua/news/striellov_povidomyv_pro_vykradennya_tankapamyatnyka_na_sluzhbu_opolchentsyam_72521.html

¹² Луганські сепаратисти викрали танк-пам'ятник [Електронний ресурс] // IPress.ua. — Режим доступу: http://ipress.ua/news/luganski_separatysty_vykraly_tank_pamyatnyka_63462.html

¹³ Гасиджак Л. В. У результаті нічного вибуху Донецький художній музей залишився без вікон [Електронний ресурс] / Л. В. Гасиджак // Prostir.Museum. — Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/32921>

¹⁴ Ibid.

Автори параграфу не є упередженими у своїх оцінках і не хочуть видаватися такими. Наведення трьох прикладів порушень, здійснених виключно бойовиками, обумовлено не односторонністю нашого аналізу чи прихильністю до певної сторони конфлікту, а достовірністю інформації, яку вдалося отримати з різних ЗМІ.

На сьогодні (початок липня 2014 р.) немає інформації про притягнення винних до відповідальності. Серед міжнародно-правових інструментів є низка таких, які визначають стандарти та обов'язки поведінки ворожих сторін у подібних ситуаціях. Так, спеціальним міжнародно-правовим джерелом із захисту об'єктів культури під час воєнних дій є відповідна Гаазька конвенція 1954 р. та два додаткових протоколи до неї (Україна поки що ратифікувала лише перший). Конвенція містить лише одну статтю, що стосується неміжнародного конфлікту (що недивно, враховуючи рік її прийняття), — ст. 19. З усіх конвенційних обов'язків договірних держав у конфлікті неміжнародного характеру сторони прямо зобов'язані дотримуватися норм, що стосуються лише поваги культурних цінностей (п. 1 ст. 19). Щодо решти положень, то сторони конфлікту «докладуть усіх зусиль, аби запровадити в дію шляхом спеціальних угод всі чи частину постанов даної Конвенції» (п. 2 ст. 19). Проте навіть на перший погляд обмеженого положення п. 1 ст. 19 Конвенції достатньо, аби гарантувати основи поводження з об'єктами культури. Норма про повагу — перша, яку сепаратисти порушили в усіх трьох перерахованих випадках.

Стаття 16 II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій забороняє ворожі акти та використання у військових цілях історичних пам'ятників, творів мистецтва чи місць відправлення культу. Щоправда, стаття містить обмеження: згадані об'єкти повинні складати «культурну і духовну спадщину народів». Роз'яснення наведеної цитати Протокол не дає, проте можна з упевненістю стверджувати, що Обласний художній музей Донецька, який володіє державною частиною Музейного фонду України на праві оперативного управління, зберігає артефакти, що становлять культурну та духовну спадщину народів. Щодо прецедентів викрадення зброї з Музею Великої Вітчизняної війни та танків-пам'ятників, то в цьому випадку бойовики самі додали аргументів до констатації порушення ними ст. 16. Сепаратисти-представники «ДНР» і «ЛНР» постійно наголошують на своїй проросійській політиці та радянській ностальгії, звинувачуючи Центр і Захід України в небалій історичній пам'яті до радянського минулого, зокрема до Великої Вітчизняної війни. Таким чином бойовики не раз підкреслювали культурну та духовну цінність саме радянських артефактів, які вони самі ж розграбували. На нашу думку, інкримінування сепаратистам порушення ст. 16 також можливо й у зв'язку із зайняттям і замінуванням «Ізоляції». Не можна не відмітити, що з точки зору представників «ДНР» і «ЛНР» сучасне мистецтво, яке експонує

«Ізоляція», не має художньої та культурної цінності¹⁵. Проте таке обмеження однобоке бачення сучасного мистецтва: а) на жаль, ще значно поширено в Україні; б) не змінює статусу та ролі «Ізоляції» як однієї з найвпливовіших культурних інституцій країни, яка до того ж мала розгалужені міжнародні зв'язки з аналогічними установами, галереями, музеями. У всіх згаданих трьох випадках порушень мало місце використання культурних об'єктів для воєнних цілей, яке є неприпустимим за міжнародним правом, зокрема II Додатковим протоколом 1977 р.

Наведені основні універсальні договірні положення щодо захисту культурних цінностей можуть справедливо видатися завузькими та недеталізованими. Цей недолік виправляє звичаєве МГП.

По-перше, значна частина норм, що раніше застосовувалася виключно до міжнародних конфліктів, тепер поширюється на конфлікти неміжнародного характеру через звичаєве МГП. *Chapeau* ст. 3 Статуту МКТЮ закріплює повноваження даного органу щодо судового переслідування осіб, які порушили закони та звичаї війни¹⁶. Пункт (d) ст. 3 Статуту МКТЮ до таких законів і звичаїв відносить «захоплення, руйнування чи умисне пошкодження культурних, благодійницьких, навчальних, художніх і наукових установ, історичних пам'яток і художніх і наукових творів»¹⁷. Звичаєвий характер багатьох обов'язків щодо культурних об'єктів було підтверджено ще у 1995 р. у вже хрестоматійній справі *Prosecutor v. Dusko Tadic*¹⁸. У цій справі Трибунал також визначив, що ст. 19 Гаазької конвенції 1954 р., яка гарантує мінімальну повагу об'єктам культури, набула звичаєвого характеру¹⁹. У справі *Prosecutor v. Kordic and Cerkez* судова палата МКТЮ постановила, що знищення культурних, релігійних і освітніх пам'яток може бути порушенням звичаїв ведення війни²⁰. Таким чином, якщо бойовики реалізують свій план із підриву донецького центру сучасного мистецтва «Ізоляція», вони, *inter alia*, порушать і звичаєве МГП.

По-друге, Міжнародний Комітет Червоного Хреста провів глобальну академічну та практичну роботу з кодифікації звичаєвого МГП під керівництвом Ж.-М. Хенкерста та Л. Досвальд-Бек. У ході роботи Хенкерст, Досвальд-Бек та їх команда зверталися до практики держав з підписання та ратифікацій відповідних міжнародних договорів, імплементації їх положень у національні законодавства, зокрема військові статuti, аналізувалася поведінка держав у

¹⁵ Любов Михайлова: «Ідеологія, що підтримувала моноіндустрію, пішла, а нова не прийшла» [Електронний ресурс] // Громадське ТБ. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=dwrkNHMqAw8>

¹⁶ Статут Міжнародного трибуналу по колишній Югославії, *chapeau*, ст. 3. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml>

¹⁷ Ibid.

¹⁸ *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-AR75, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 October 1995, para 127.

¹⁹ ICTY, *Tadic case*, Interlocutory Appeal, 2 October 1995, para 98.

²⁰ *Prosecutor v. Kordic and Cerkez*, ICTY Case No. IT-95-14/2-T, 26 February 2001, para 206.

різноманітних конфліктах, а також їхні односторонні заяви, що стосувалися розуміння та інтерпретації законів і звичаїв ведення війни²¹. Такий підхід забезпечив високу авторитетність кодифікації не лише в академічних колах, а й серед юристів-практиків.

У збірці МКЧХ безпосередньо питанням об'єктів культури присвячено Розділ 12 (норми 38–41). Слід зазначити, що більшість і інших сформульованих звичаєвих норм застосовується до ситуацій з культурними цінностями, наприклад: обов'язковість дотримання принципу розрізнення при здійсненні нападу (норма 12)²² (норма не була дотримана під час організації підриву автомобіля поблизу Донецького обласного художнього музею), принципи визначення цивільних об'єктів (норма 9)²³ (усі три наведені інциденти), вживання заходів перестороги щодо наслідків нападу (норма 22)²⁴ (підрив автомобіля поблизу Донецького обласного художнього музею).

Щодо норм, які безпосередньо стосуються саме культурних цінностей²⁵, то Норма 38 передбачає, що кожна сторона конфлікту має поважати культурні цінності, тобто:

- а) під час воєнних операцій приділяється особлива увага задля уникнення завдання шкоди будівлям, призначеним для цілей релігії, мистецтва, науки, освіти чи благодійності, а також історичним пам'яткам, якщо вони не є воєнними об'єктами (усі три наведені інциденти, особливо ситуація з Донецьким обласним художнім музеєм);
- б) цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, не повинні перетворюватися на об'єкт нападу, за винятком випадків, коли цього вимагає нагальна воєнна необхідність (усі три наведені прецеденти).

Відповідно до Норми 39 заборонено використовувати цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, у цілях, що можуть призвести до їх руйнування чи пошкодження, за винятком тих випадків, коли цього вимагає нагальна воєнна необхідність.

Норма 40 свідчить про обов'язок кожної сторони конфлікту захищати культурні цінності. Зокрема, заборонені будь-яке захоплення («Ізоляція»), знищення чи *умисне пошкодження* («Ізоляція») релігійних, благодійницьких, освітніх, художніх і наукових установ, історичних пам'ятників, творів мистецтва і наукових виробів. Також заборонені будь-які акти *крадіжки, грабун-*

²¹ Henckaerts J.-M. Customary IHL / J.-M. Henckaerts. — CUP, Cambridge, 2005. — Vol. II : Practice. — P. 725–728; Henckaerts J.-M. New rules for the protection of cultural property in armed conflict / J.-M. Henckaerts // International Review of the Red Cross. — 1999. — № 835.

²² Хенкертс Ж.-М. Обычное международное гуманитарное право. Нормы : пер. с англ. / Ж.-М. Хенкертс, Л. Досвальд-Бек. — Cambridge University Press, 2005. — С. 52.

²³ Там само. — С. 42.

²⁴ Там само. — С. 87.

²⁵ Там само. — Розділ 12. — С. 164.

ки чи незаконне присвоєння в будь-якій формі культурних цінностей (танки-пам'ятники, «Ізоляція»), що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, а також будь-які акти вандалізму над такими цінностями («Ізоляція», Музей Великої Вітчизняної війни, танки-пам'ятники).

Також не можна не зауважити норми міжнародного права прав людини, які підкреслюють протиправність дій бойовиків у трьох інцидентах, що розглядаються в даному параграфі. Усі основні інструменти міжнародного права прав людини містять положення про культурні права індивіда. Так, п. 1 ст. 27 Загальної декларації прав людини 1948 р. передбачає право кожного вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі та користуватися його благами²⁶. Відповідно до ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права договірні держави визнають право кожного на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу та захист моральних і матеріальних інтересів від своєї наукової, літературної та мистецької діяльності²⁷. Для реалізації перерахованих прав держави мають вживати заходів, необхідних для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури²⁸. У порівнянні з нормою Декларації 1948 р., яка передбачає лише право індивіда користуватися благами культури, Пакт закріплює також і обов'язок держави підтримувати контекст, у якому таке користування буде можливим²⁹. Таким чином, уже з формулювання п. 2 ст. 15 Пакту можна говорити про необхідність збереження конкретних культурних об'єктів зокрема та культурної спадщини загалом для реалізації культурних прав людини, передбачених у п. 1 цієї самої статті. Діяльність представників «ДНР» і «ЛНР» не демонструвала обізнаності, зацікавленості чи відчуття обов'язку поваги та захисту об'єктів культури. Їхні діяння, окрім порушення згаданих норм МГП, обмежують і порушують також низку міжнародно визнаних прав людини.

Незалежно від кваліфікації конфлікту неповага до культурних цінностей під час його перебігу може мати певні наслідки і для Російської Федерації. Зважаючи на постійну появу нових доказів причетності Росії до фінансування сепаратистів, які довгий час мали ефективний контроль над Сходом, не можна не наголосити на *erga omnes* характері зобов'язання держав поважати культурні цінності. Так, проф. Ф. Франціоні звертає увагу, що в Преамбулі Конвенції 1954 р. йдеться про культурні цінності *народів*, а не держав, а також про

²⁶ Загальна декларація прав людини, п. 1 ст. 27 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

²⁷ Пункт 1 ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042

²⁸ Пункт 2 ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042

²⁹ Northern Ireland Assembly. Heritage and Cultural Rights [Електронний ресурс] : International Standards. — Р. 10. — Режим доступу: <http://www.niassembly.gov.uk/researchandlibrary/2011/2611.pdf>

культурну спадщину всього людства³⁰. Таке формулювання, на думку дослідника, наголошує на значенні артефактів для кожної особи, тобто відсилає перш за все до міжнародного права прав людини, а через цю галузь — до зобов'язань перед усім світовим товариством, тобто зобов'язань *erga omnes*³¹.

Преамбула Гаазької конвенції 1954 р. і Преамбула Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини говорять про роль національних культурних пам'яток для всього людства³². У Преамбулі останньої також зазначається, що «все міжнародне співтовариство має брати участь в охороні природної і культурної спадщини, надаючи колективного сприяння, яке, не замінюючи діяльності заінтересованої держави, на території якої перебуває цінність, ефективно доповнить її»³³, адже «охорона цієї спадщини на національному рівні часто буває недостатньою»³⁴. На сьогодні Росія не зробила жодних заяв із закликом до сепаратистів бути лояльнішими до об'єктів культури.

Якщо порівнювати кризу на Сході України та кримську, однозначних висновків досягнути складно. Окрім хіба що явної присутності зацікавленої третьої сторони в ініціації та підтримці конфліктів. У чомусь ситуація з Кримом була менш трагічною — було пролито менше крові. У чомусь зберігається менша трагічність подій на Сході — принаймні цей регіон України ще не анексований усупереч імперативним нормам сучасного міжнародного права. Щодо ситуації з культурними цінностями, то Схід зазнав більше руйнувань і неявних розкрадань, а Крим — значних явних втрат. У разі з анексією Криму лишаються невирішеними питання щодо української культурної спадщини півострову (навіть якщо підходити до цього питання з обмежено-формалістичної точки зору про виділення української, татарської, єврейської, російської та ін. культурної спадщини АРК) та поки що не завершено повернення українських, у тому числі кримських, артефактів з голландської виставки «Крим — золотий острів у Чорному морі». Ситуація на Сході України інша і більш однозначна: вже є низка задокументованих протиправних діянь проти культурних об'єктів і вагомий набір договірних і звичаєвих міжнародно-правових інструментів, які передбачають протиправність таких діянь. Лишається лише сподіватися, що притягнення винних у зловживаннях щодо культурних цінностей на Сході України відбудеться якомога швидше.

³⁰ Francioni F. The Human Dimension of International Cultural Heritage Law: An Introduction / F. Francioni // The European Journal of International Law. — 2011. — Vol. 22, № 1. — P. 13.

³¹ Ibid.

³² Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. — Paris, November 16, 1972. 1037 UNTS 151, Преамбула.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.